

המערכה במבואות ירושלים אפריל 1948

סא"ל (מיל') ד"ר אלחנן אורן
לזכר אחי אלי.
איש החי"ל, הפלמ"ח וצה"ל

שני המשברים במלחמת העצמאות

שני משברים קריטיים התחוללו במלחמת העצמאות — במרס ובמאי. במרס הוכו השיירות היהודיות, ועלה בידי ערביי הארץ לנתק את ירושלים העברית מן השפלה. ההנהגה הישובית והצבאית הועמדה בפני הכרח מידי לחולל שינוי מהפכני בדרכי הלחימה, כדי לפתוח את הדרך לירושלים ולהחזיק בה. במאי ניצבו כוחותינו המפוזרים בפני צבאות ערב הפולשים, הקיזו דמים בבלימה עיקשת, וניגפו בהתקפות-נגד נואשות בדרום, בצפון ובעמק איילון. ההקרבה היהודית התישה את הפלישה והביאה לידי הפוגה; ושוב נתבעה ההנהגה לחולל שינויים אסטרטגיים ואופרטיביים, כדי לעבור למתקפה בזירת ההכרעה בין תל-אביב וירושלים, שעתה היתה קשורה לשפלה קשר רופף באמצעות, דרך בורמה".

נוטים לראות את משבר מאי כקשה מבין שני המשברים. לדעת האחים קמחי, מתחילה המלחמה, "ממש" רק בפלישה הבין-ערבית, וכל מה שקדם לה הוא בבחינת הכנה לקראתה, ומלחמה, "בלתי-רשמית". מפקדים והיסטוריונים ישראלים הדגישו את כובד המערכות בחודש הפלישה ואת ריבוי האבידות. בו. אולם במאי כבר פעלנו בהנהגת ממשלה ריבונית; שוב לא העיקה הנוכחות הבריטית העויינת; כבר צברנו ניסיון מבצעי וזכינו בהישגים חשובים במבצע, "נחשון" ובמבצעי "תכנית ד'" ברחבי הארץ. יתר על כן, ידענו אז שאם אך נמשיך במערכות-המגן ונשהה את המתקפות הערביות, יגיעו "הכלים", שיתנו בידינו סיכוי לחולל מפנה בהתמודדות.

אך המשבר הראשון — משבר מרס — אירע בעודנו נאבקים בערביי הארץ וב"צבא ההצלה" של קאוקג'י, כאשר הבריטים מחזיקים בעמדות-מפתח, מגבילים את פעולותינו ומתערבים במהלכן. עד אז לא התנסינו אלא בפעולות לילה של כוחות מחלקתיים ופלוגתיים, ולא הקמנו עדיין כוחות ניידים, בלתי-תלויים מבחינה לוגיסטית ומסוגלים לעמוד בלחימה רצופה.

וחמור מכל — מיום ליום החריף המשבר, ונתבעה תגובה דרסטית מיידית.

דומה, איפוא, שהמשבר הראשון היה החמור בין השניים, וראוי לעיין מחדש בהכרעה המדינית והפיקודית שחילצה את הישוב ממנו, ובנסיבות שבהן נתחוללו קרבות המפנה, לאור מקורות חדשים*.

משבר מרס

בתיאורים הרווחים על מלחמת העצמאות מובלט יותר האופי הצבאי-טקטי של "משבר השיירות": ניתוק חוזר של הדרכים לגב, הכנעת שיירת נבי דניאל, השמדת שיירת יחיעם וחסימת שיירת חולדה, בימי מרס האחרונים. הרקע המדיני הבין-לאומי של המלחמה מתואר בדרך-כלל בקיצור רב, ועלול

* בין המקורות היהודיים כדאי לציין בעיקר את המהדורה המעודכנת של "משני עברי הגבעה" מאת האחים קמחי (להלן — קמחי), וכן את הכרך השלישי של "תולדות ההגנה" מאת יהודה סלוצקי (להלן — תה"ג). העיתונאי היהודי האמריקאי, דן קורצמן, טרח ללקט עדויות מהצד הערבי לספרו "Genesis 1948".¹ בפרשה שלפנינו, תיאוריו מהימנים יותר מאלה של קולינס ולאפיאר, בספרם "ירושלים, ירושלים". עדות רבת-ערך לנעשה במחנה הערבי מצויה בכתובותיו של קאוקג'י על ימי מרס-מאי 1948, אם הודרים מאחורי מסך המגמתיות והאפור לוגטיקה שבהם. קאוקג'י משלים בפרטים חשובים את תשבץ האירוע עים.² בהערכה הביקורתית של זכרונות אלה נסתייעתי ביהושע "יוש" פלמון ובמקורות שהעמידו לרשותי עובדי ארכיון צה"ל, ותודתי נתונה להם בזאת.

צבא למזרח-התיכון, וחששה פן יחדרו כוחות רוסיים גדולים לאיזור בתוך חיל-משלוח של האו"ם.⁵ אנשי משרד-ההגנה האמריקני אף הוחרדו מהתראת חברות-הדלק, שתיפגע הספקת הדלק לאירופה (כבר אז!...), אם תתמיד ארה"ב במדיניות פרו-יהודית.⁶ לא חסרו איפוא נימוקים מקומיים ואזוריים למתנגדי החלוקה בממשל האמריקני, שהיו מורגלים לקלוט את טיעוניהם של עמיתיהם האנגליים, בני-הסמכא ו, האנשים שבמקום".

אך אין להפריז בהערכת משקלם של גורמים ארצי-ישראליים ומזרח-תיכוניים בהערכת המצב האמריקני בראשית 1948. השמים התקדרו במרכז-אירופה. אירופה המערבית, שהחלה משתקמת בכספי "תוכנית מרשל", ניצבה בפני החמרת "המלחמה הקרה". עד כה לחצו הרוסים באזורי-שוליים — מפינלנד וסקנדינביה ועד אירן וקוריאה.⁷ אולם ב-22 בפברואר תפסו הקומוניסטים את השלטון בצ'כוסלובקיה, וב-10 במרס נתגלתה גופתו של יאן מסריק, שנותר בממשלה החדשה כסמל חי אחרון לשאיפת הצ'כים לעצמאות.

במרס החל גם העימות בברלין. ב-5 במרס הזהיר גנרל קליין, המפקד האמריקני בגרמניה, מפני סכנת מלחמה קרובה, והנשיא טרומן הביע את דאגתו בכינוס מיוחד של שני בתי-הקונגרס, ב-17 במרס.⁸ גורמים מצטברים אלה דחקו באמריקנים להתקרב אל הבריטים, שכבר מראשית השנה החלו

להתקבל הרושם שהמשבר הצבאי בארץ הוא שעורר היסוסים בין ידידינו בעולם, שמא אי-אפשר עוד להגשים את החלטת החלוקה.⁹

לאמיתו של דבר הקדים והחריף המשבר המדיני כבר בחודש ינואר; או הוועק חיים וייצמן לזירת האו"ם, בראשית פברואר, על אף בריאותו הרעועה. המשבר הגיע לשיאו ב-19 במרס, עת העלה נציג ארה"ב באו"ם, הסנטור וורן אוסטין, הצעה בדבר "משטר נאמנות" בארץ-ישראל, שפירושו — נסיגה ממתן עצמאות והקפאת המצב הפוליטי, תוך מתן חופש-פעולה מדיני וצבאי לבריטניה להשליט בארץ, "חוק וסדר".

החוקרים חלוקים בדבר הגורמים והמניעים ל,נסיגה האמריקנית". אכן, החלטת או"ם מ-29 בנובמבר 1947 ריכזה סביבה רוב וזימנה יחד את ארה"ב וברח"מ בהסכם חסרת-תקדים, בהיותה מיוסדת על תקוה ל,דו-קיום" בשלום בין יהודים וערבים בארץ. על הציפיה שבריטניה תשתף פעולה, ועל ההנחה שמדינות ערב לא תעזנה להמרות בגלוי ובאלימות את דבר האו"ם. אך כבר מטחי-האש הראשונים למחרת ההחלטה ניפצו אשליות, מה גם שלא ניתן לכוח היהודי חופש-פעולה להצמית מיד את התוקפים. מדיניות "התוהו-ובוהו" הבריטית והתמשכות המאורעות החלו להרתיע את המדינות שביקשו פתרון מוסכם ולא מבחן-כוח, העלול לחייב אותן בשיגור כוח בין-לאומי.⁴ ארה"ב נרתעה מפני הצורך לשגר

חג' אמין אל חוסייני

אבידן, גיוסם וריכוזם של נהגים על רכבם לשיירות אספקה, תפיסת הקסטל בליל 2—3 באפריל, פשיטה הרסנית על מפקדת חסן סלאמה ליד רמלה בליל 4—5 בחודש, קרבות בשפלה ובהר ששיאם במאבק העקשני על הקסטל.

ענייננו כאן אינו בפרטי המעשים, אלא עיון מחודש במשמעות המדינית והאסטרטגית של המבצע. מראשית מלחמת העצמאות ועד לאחר מבצע „דני” ביולי 1948, העיקה על ההנהגה היהודית הסכנה הנשקפת למאת אלף היהודים בירושלים. ניתוק העיר בידי הלוחמים של עבד אל-קאדר חוסייני, בסוף מרס, העמיד בסימן שאלה את עצם שלומם וחיהם של יהודי העיר.¹⁵ חמש שנים לאחר מבצע „נחשון”, אמר בן-גוריון לחיילי „גבעתי” ביום החטיבה: „אלמלא הצליחה מערכה זו, אינני בטוח אם היינו מגיעים להכרזת העצמאות”¹⁶.

הנסיבות האסטרטגיות בימי „נחשון” משקפות גורליות זאת. גורם הזמן היה ראשון במעלה בשיקוליו של בן-גוריון. כדי להבטיח ביצוע מידי, ויתר על האפשרות לרכז כוחות רבים יותר. למעשה ויתר גם על שהות לקבלת נשק נוסף, אף כי שרר מחסור חמור בנשק והיה זה קשה ומסוכן לפרוק יחידות וישובים מנשקם המועט. למרבה המזל נחת מטוס נשק ראשון

* פרשת הקרבות מתוארת בפרוט רב ב„מערכות” נ"ו, ו„ספר הפלמ"ח" ב' מתאר את הלחימה בקסטל. מפי המשתתפים, וביניהם בני מהרשק, „פוליטרוק”, שנפטר לאחרונה בלא עת. קורצמן מוסיף נוסף אישי בתיאור קרבות הקסטל. מפי מ"פ החי"ש הירושלמי במקום (עמ' 130, 132—135).

בגישושים להקמת נאט"ו. הנשיא טרומן עצמו נטה להאזין לשיקולי יועציו ממשרדי ההגנה והחוץ, ואותה שעה אף סירב בתוקף לראות פני איש מן המנהיגים הציוניים האמריקניים. קרן-אור אחת בקעה בימים קודרים אלה. וייצמן זכה והתקבל בבית הלבן ב-18 במרס, והנשיא הכטיח לו שימשיך לתמוך בחלוקה. אך לרגע נדמה שהרסן נשמט מידי הנשיא, כי למחרת פגישתו עם וייצמן, נדהם זה ללמוד מהעיתון על דברי אוסטין באו"ם.⁹

תמיכה מדינית בתוכנית החלוקה המקורית ממילא לא היתה מועילה, אלא במידה שיהודי ארץ-ישראל יוכיחו את יכולתם להגן על עצמם ועל שטחיהם. כאשר נודעו דברי אוסטין בארץ, מיהר בן-גוריון להכריז ב-20 במרס, שהקמת המדינה אינה תלויה בהכרזת באו"ם אלא בכוחנו בארץ: „אנו המכ" ריעים את גורל הארץ... המדינה היהודית קיימת ותתקיים — אם נדע להגן עליה”¹⁰. בדבריו אמר לחזק את רוח הישוב; אך בינו לבין עצמו, ידע היטב את הסכנה הנשקפת מעמדתם החדשה של האמריקנים: הם קיבלו את דעת הבריטים, שכוחם הצבאי של הערבים עדיף, וכי מוטב להשאיר צבא בריטי בארץ ולהגיע להסדר עם הערבים. היהודים — יקבלו פתרון כפוי — או יישמדו.¹¹

דא-עקא, הכוח הערבי גבר אכן והלך, והמשבר הצבאי היהודי הגיע לשיאו בשלהי מרס. כביכול, הוכחה צדקתם של שוללי החלוקה בעולם, ורפו הידיים בארץ. שנה לאחר מכן, אמר יגאל ידן, שהמצב באותם ימים היה הקשה ביותר בכל שנת המלחמה; ולא בגלל מספר הקורבנות הרב, אלא בגלל „הטרי- גיות של מחשבתנו, הדיכאון הכללי ששרר אצלנו”¹².

ההכרעה ה„נחשנית”

עם הידיעה על כשלון שיירת חולדה, בו בלילה, נפלה ההכרעה הגורלית — לקבץ כוח גדול מכל הארץ, כדי לפתוח את הדרך לירושלים, לכבוש ולהחזיק את המשלטים משני עבריה. היתה זאת החלטה מכריעה בחשיבותה, והיא דרשה „העזה להחליט”¹³. רצון ההכרעה היהודי נתמצה אותו לילה באי-שיותו של בן-גוריון, שידע להאציל מאומץ-לבו ולהטיל את מרותו על המפקדים המרחביים, כדי לדלל את כוחותיהם ולהקצות ממיטב הלוחמים והנשק המועט לריכוז הכוח הנדרש. ליל-שימורים עבר על בן-גוריון ואנשי מטה ה„הגנה” ב„בית האדום” בתל-אביב, ב„גיוס” הכוח והרכבתו. וכך כתב בן-גוריון ביומנו:

„בערב באו אצלי אנשי המטה לברר כמה שאלות. אמרתי שכרגע יש שאלה אחת בוערת — והיא המלחמה על תחבורת ירושלים, וכוח-האדם שישגאל מכין, 400—500 אינו מספיק. זוהי עכשיו המלחמה המכרעת. נפילת ירושלים העברית עלולה להיות מכת-מוות לישוב, והערבים מבינים זאת וירכוזו הרבה כוחות לניתוק התחבורה, ויש לקחת כל האנשים שאינם הכרחיים בתיכוז, בתל-אביב ובדרום, על נשקם, ולשלוח אותם לדרך חולדה — באב-אל-ואד — ירושלים, ומדי פעם בפעם לשלוח תגבורת; יש להזמין מיד מפקדי החטיבות ולגייס מיטב האנשים ולעשות זאת מיד — הערב והלילה. ומיד שבנו למשרד, לארגון הפעולה”¹⁴.

כך קם מבצע „נחשון”. באו ימי הכנות קדחתניות לריכוזו של הכוח ולבנייתו כצוות חטיבתי מאולתר בפיקודו של שמעון

ניות על הכביש לירושלים, והפקירוהו להתגוששות יהודית-ערבית.²¹ את צירי-התנועה שלהם העתיקו לכביש בית-חורון, והמשיכו להזויק במשטרת לטרון, עד השלמת הפינוי ב-14 במאי.²² לאחר זמן הצביע יגאל אלון על הפינוי הבריטי כקריטריון הקובע את המעבר מן השלב הראשון אל השלב השני והיוזם במלחמת העצמאות, בחלקי הארץ השונים.²³ אבל אשר למבצע „נחשון” — כאמור נפלה ההחלטה עוד בטרם יוברר מצב הפינוי בגזרה.

יותר מכל הכריעו את מבצע „נחשון” יחסי-הכוחות שנתהוו במהלכו. תנודות קיצוניות ביחסי-הכוחות באו לידי ביטוי בולט בנקודת-המפתח למערכה כולה — הקסטל. היהודים לא החזיקו בכפר ובמשלטים שמדרומו יותר מפלוגה אחת, גם כשהוצבו שם אנשי חי"ש ירושלמים ואנשי פלמ"ח במשותף, מעת שכבשוהו מידי המגינים הערבים המקומיים, בליל 2—3 באפריל, ועד שנאלצו להיסוג ממנו בצהרי ה-8 באפריל.²⁴ מן ה-5 בחודש הלכו וגברו התקפות הערבים, והגיעו לשיאן בהתקפתו של עבד-אל-קאדר עצמו, בליל 7—8 בחודש. הוא נפל על הקסטל לפנות בוקר, אך אנשיו המשיכו לתקוף באל-פיהם, ולבסוף השתלטו על הכפר בצהריים. למחרת עם שחר, הגיעה לפאתי הכפר פלוגת פלמ"חאים ש„נפלו מרגליהם” מעייפות, והוטלו בחופזה למערכה בניסיון להחזיר את ההר „עוד הלילה”. שיירת אספקה גדולה, שנתקעה בעיר בגלל הכיבוש הערבי, יצאה לדרכה עם שחר, וקול מנועיה המתאמץ צים במעלה מוצא עורר ועודד את הפלמ"חאים למאמץ ההסתערות. בהגיעם לכיפת הכפר, מצאו את המשלט החיוני כשהוא נטוש.²⁵

ההזדעקות ההמונית של הלוחמים הערבים ל„פזעה”, והתת-פזרות לכל עבר עם מות המנהיג בקרב — שתיהן אופייניות לכוחות נאמניו של המופתי, שנתלקטו בהנהגת עבד-אל-קאדר התקיף והאמיץ מסביב לגרעין לוחמיו ושכיריו.²⁶

בחזית ירושלים נחשבו כוחות המופתי יריב רב-עוצמה לכוח „נחשון”. יומנו של בן-גוריון מעיד, שציפה לאזעקה המונית של הערבים לחסימת הדרכים לעיר, ומהדברים שאמר שנה לאחר המבצע. עולה בבירור, שחשש מפני ריכוז מקומי של אלפי אנשים בסביבות ירושלים.²⁷

מהלכו של המבצע הוכרע בעיקר בקרבות הקסטל, כי כאן התמקדו המאמצים על השליטה בכביש:

א. הקסטל הוחזק בידי היהודים, מליל 2—3 באפריל עד צהרי ה-8 בחודש, וכך הצליחו להעלות בבוקר ה-6 בחודש שיירת אספקה של 60 משאיות לעיר.

ב. השיירה הריקה אמורה היתה לרדת לשפלה ב-8 באפריל, אך יציאתה עוכבה עקב ההתקפות הערביות שהביאו לנסיגת היהודים מן הקסטל בצהרי-היום.

ג. ב-9 בחודש, עם בוקר, נתפס הקסטל מחדש בידינו, ותוך כדי כך חלפה השיירה בכביש לשפלה.²⁸

לסיכום, על אף המאמץ לרכז כוח יהודי גדול ללא תקדים, בהר ובשפלה, לא השתתפו בסופו של דבר אלא כוחות פלוגתיים מדולדלים ותשושים בקרבות על הקסטל החיוני. למשך 16 שעות, משעה 081400 עד שעה 090600, אף נשמט הקסטל מידיהם. בנסיבות אלה, לא היו הערבים זקוקים לתוספת-כוח גדולה, כדי להטות את הכף לצדם. אך כובשי הקסטל הערבים נטשוהו, ולא יזמו התקפות נוספות.²⁹

עבד אל קאדר אל חוסייני

מצ'כוסלובקיה, בליל ההחלטה עצמו, בשדה בית-דראס.²⁷ המור-עקה העמוקה בירושלים העברית, אחרי שיירות נבי-דניאל וחולדה, שיותה חומרה מיוחדת לגורם הזמן; מה גם שהכוחות היהודיים טרם צוידו ואורגנו להיערכות מהירה, ועבר זמן רב יחסית בטרם יתארגנו לפעולה.²⁸

לחץ הזמן היקשה על ריכוז הכוח; והאויב ידע מהו היעד הצפוי ועל כן קשה היה להשיג הפתעה. בתנאים אלה כמעט מן הנמנע היה למצות את הכלל הגדול של „ריכוז כוח”, שמש-מעותו המעשית היא עדיפות-כוח מקרעת בגזרה מסוימת, תוך פעולות הסחה או הטעיה בגזרות אחרות.²⁹ ואילו למתכנני „נחשון” לא היו זמן או כוחות כדי להסיה את כוחות האויב ממבואות ירושלים. אכן, הערבים היו רגישים במיוחד לפעולות הונאה והסחה, ויש לעמוד על ערכה של פשיטת „גבעתי” על מפקדת חסן סלאמה, שמנעה את הכוחות בלוד וברמלה מלהתערב ביעילות במערכה, אפילו בגזרה המערבית, בה פעלו אנשי „גבעתי”.

מגבלה קשה נבעה מהנוכחות הבריטית, והמתכננים נאלצו ליטול סיכון של היתקלות בכוחות בריטיים; מה גם שהתוכנית חייבה כיבוש כפרים ערביים והתבססות בהם, מעשה שטרם העזנו לעשותו לפני „נחשון”, בידיעה שכובשי כפר בלילה יסולקו בנשק בריטי עדיף עם אור יום.²⁹ בנסיבות אלה, כיצד יוכלנו להיאחו בכפר הקסטל ובדיר מוחזין? ההסבר נעוץ בתהליך הפינוי של הצבא הבריטי. כבר בראשית השנה הוחל בדילול במבואות ירושלים. בסוף פברואר הוסרו פטרולי השריו-

„צבא ההצלה“ במבואות חיפה

כל משך המבצע לא ניתן להסיח את הדעת מכוחו של „צבא ההצלה“, בפיקודו של פאזוי קאוקג'י, שפרס את כוחותיו בשומרון ובגליל, ובהם מספר גדודי חי"ר, שריוניות ושתי סוללות תותחים. לכאורה ידעו הכל כי שורת יריבות בין צבא הליגה הערבית ובין נאמני המופתי, השואפים להבליט את תפקידם של ערביי הארץ — הפלסטינאים בלשון ימינו — לעומת חיל-המתנדבים הנתון למרות מפקדתו של הגנרל העירקי צפואת בדמשק³⁰. אולם מדברי ישראל גלילי בימי מבצע „נחשון“ ואחריו ניכרת דאגת הפיקוד היהודי פן ינצל קאוקג'י את האפשרויות הנפתחות בפניו:

א. עמדתו המרכזית בשומרון מאיימת על האזורים היהודיים מסביב, והוא יוכל ליוזם התקפה בזמן ובמקום שיבחר.
ב. הוא עלול לנצל את הריכוז היהודי כנגד החוסיינים למכה משלו בנקודת-תורפה יהודית³¹.
ג. לפי ידיעות מודיעין, נצפתה התערבות אפשרית מצד קאוקג'י בחזית הקסטל כבר מן ה-5 באפריל³².

בראשית אפריל תבעה המפקדה בדמשק, שקאוקג'י יצא להתקפה, אך „צבא ההצלה“ לא נכנס לפעולה אלא לאחר תפיסת הקסטל בידי ה„הגנה“, ונראה שאמנם המתין לריתוק הכוחות היהודיים לפרוודור ירושלים³³.

כיעד להתקפתו בחר קאוקג'י במשמר-העמק. בזכרונותיו תיאר את ההתקפה כפעולה מקומית כדי „ללמד את היהודים לקח“, אך לאמיתו של דבר בחר את היעד הטקטי מתוך מגמה אסטרטגית מרחיקת-לכת. יצחק שדה, שנשלח לנהל את המערכה נגדו, עמד על כוונתו: מי שראה עצמו כמצביא מהאסכולה הפרוסית, רצה לנתק את הגישות לחיפה היהודית בפעולת מלקחיים; הכוח שבפיקודו הישיר יתקדם ממשמר-העמק למסעף יקנעם, והגדוד הדרוזי שלו יתקדם משפרעם לנתק את הכביש באיזור כפר-אתא³⁴.

קאוקג'י רצה „לקבוע עובדה“ בהתקפת-פתע שלא תגיש לברי-טים להתערב כנגד מעשהו. הסותר את התחייבותו שלא להפר את הסטטוס-קוו³⁵. לכן בחר לתקוף בין-הערביים ביום א', 4 באפריל, והקדים להסתערות הרעשה ארטילרית — הראשונה במלחמה. המגינים התאוששו בעוד מועד לבלום את המסתערים על גדות המשק, אך אבידות ונוקים כבדים נגרמו לקיבוץ³⁶. השכם בבוקר המחרת הגיעו למשק שלוש מחלקות של שריוניות כבדות מהמחנה הבריטי ברמת-דוד, והמפקד הסדיר הפוגה ופינוי הפצועים.

קאוקג'י אמר להתחכם לבריטים, ופתח בהפגזה נוספת בערב ה-6 בחודש, אך שוב נכשלה ההתקפה. למחרת הגיע המג"ד הבריטי בראש כוח, ושוב הסדיר הפוגה ל-24 שעות. הפעם פונו הנשים והילדים מהמשק. למחרת היום, ב-8 בחודש, התנהל מו"מ להארכת ההפוגה. קאוקג'י ראה עתה תועלת בהמשכתה, אף כי היהודים דחו את תנאיו, כי הגיעו אליו קריאות נואשות מירושלים להצילה ולסייע לכבוש מידי היהודים את הקסטל. בבוקר החליט לשגר כוח עם סוללת תותחים לחזית ירושלים בליל ה-8-9. באותו לילה הופתעו כוחותיו מהתקפה על אגפו: הגדוד הראשון של הפלמ"ח רוכז בינתים בג'וערה, ויצא לפעולה. בלילה תקפו היהודים ונאחזו בכפרים ובמשלטים, וביום התגוננו ונסוגו מפני התקפות נואשות של הערבים. כבר בבוקר ה-10 באפריל הורה קאוקג'י להחזיר את התותחים

התקפה על שיירה יהודית

מירושלים וב-12 בחודש פתח בהתקפה נוספת. בו בזמן החל הפלמ"ח באיגוף עמוק לעבר מגידו. התקפותיו החוזרות של קאוקג'י נשברו, וב-14 באפריל נסוגו כוחותיו אל מעבר לצומת מגידו מזרחה.

למעשה נכשל קאוקג'י כבר בלילה הראשון של התקפתו, כי לא הספיק לכבוש את המשק המופתע עד בוא הבריטים. מכאן ואילך רותק עם עיקר חילו בגלל הנוכחות הבריטית ובגלל קשי עורפם של המגינים, שהשהו את המו"מ עד שהספיקו לכנס כוח נגד אגפו ונגד הכפרים המשתתפים בהתקפתו.

בורע הצפונית של התקפת-המלקחיים נשתהה המג"ד שכיב והאב, ורק לאחר הפצרת קאוקג'י ב-11 באפריל החל להטריד בצליפה את רמת-יוחנן. לאחר שכבר נהדף קאוקג'י ממשמר העמק, נתחוללו קרבות קשים ליד רמת-יוחנן בימי ה-14-16, וכידוע נסתיימה הפרשה בהפסקת הפעילות העוינת של הגדוד³⁷. כך נתנפצה התקפת המלקחיים בשתי זרועותיה, ובינתיים כבר הוכרעה המערכה בקסטל. ומה פעלה התגבורת ששלח שמה?

פלוגת „צבא ההצלה“ בקסטל

קאוקג'י מספר ששלח ב-8 באפריל את ראיס ממון אל-ביטאר, ששימש כראש-מטהו, עם סוללת תותחים, 3 שריוניות ופלוגת רובאים. בבוקר ה-10 בחודש דיווח לו אל-ביטאר שתפס את הקסטל, הרס את מוצא באש, אולם המקומיים שהתקרבו לגדרו-תיה, לא ניצלו את אש הסיוע כדי לחזור למשק. האם עליו להמשיך להפגין, אם אין מנצלים את אשו? קאוקג'י הורה לו להפגין את נוה-יעקב ואת מערב-ירושלים, ולעשות כל מאמץ לחזור בו בלילה (כלומר, ליל ה-10-11 באפריל). הכוח הגיע „עייף ביותר“, ב-11 בחודש³⁸.

המקורות הישראליים מעידים, שכבר ב-8 באפריל, בשעה 21:45, נודע על בוא תותחים לאיזור ירושלים. ב-9 נתגלו ריכוזי „צבא ההצלה“ ברכס שיח עבד-אל-עזיז, ממזרח לבית-סוריק, ולפנות ערב החלו לטווח את הקסטל³⁹. ב-10 בחודש גילו תצפיות אויר שהתותחים פוצלו לשתי פלגות, זוג בעבד-אל-עזיז, וזוג בבית-איכסא. תצפיות חוזרות ב-11 לחודש, גילו שהתותחים נעלמו. לא נערכה כל התקפה על מוצא בליל ה-9-10. האם טען אל-

* בקרוב תבוא רשימה העומדת ביתר פירוט על תרומת משמר-העמק להכרעת מבצע „נחשון“. — המערך.

אל קאוקג'י בשיחה עם עתונאים

כנופיה ערבית בהרי ירושלים

כוח גדודי, בפיקוד מהדי צאלח, מי שפקד במשמר-העמק על גדוד „קאדסיה“, שהותש או ופורק. משימתו הראשונה של „כוח מהדי“ היתה לאבטח את שיגורו של גדוד „אג'ינאדין“ ליפו, ואחר-כך התמקם בסביבות רמאללה. ב-6 במאי העבירו קאוקג'י לרכס איילון („רכס התותחים“)⁴². כוח זה ערך התקפות חוזרות ונישנות על משלטי „הראל“, מצפון לכביש, בעת הקרבות הקשים לכיבוש בית-מחסיר שמדרום לכביש. כדי להמשיך בתנופת ההתקפות, שנמשכו מה-10 בחודש עד בוקר ה-14, תיגבר קאוקג'י את מהדי בגדוד נוסף⁴³. התקפות אלה לא הצילו את בית-מחסיר, אולם מנעו את פתיחת הכביש, תוך גרימת אבידות לשריוניות של „הראל“ ושל „גבעתי“ שהיו פגיעות לתותחי 37 מ"מ של שריוניות „צבא ההצלה“⁴⁴. מקורותינו מעידים על עוצמת ההתקפות האלה ועל קשיי ההתגוננות במשלטים החשופים.

ב-14 בחודש דעכה האש, כי הליגה הערבית דרשה מקאוקג'י לצאת מיד מגזרת הפעולה המיועדת ללגיון. לדבריו, חששו מנהיגי הליגה פן ייפחך צבאו כלי-שרת לעבדאללה⁴⁵. רק לאחר יציאת כוחות קאוקג'י, יכלו כוחותינו להשתלט על הכפרים דיר-איוב ולטרון, בליל 15—16 במאי, ולפתוח את הכביש. כבר לפנות ערב, ב-17 במאי, תפס הלגיון את רכס איילון; אך לפני שהספיק להיערך לחסימת יעילה של הכביש, הועברה בו עוד שיירה, בליל 17—18 במאי, אף שהוטרדה באש⁴⁶.

מה שנתרחש בימי מבצע „מכבי“ בא ללמד על מה שלא נתרשח ב„נחשוני“. כוחו של קאוקג'י, שנחלש ופוצל לאחר מפתו במשמר-העמק, בא לעזרת הכוחות המקומיים שנחלשו אף הם, והצליחו בכל זאת לחסום את כביש ירושלים בפני כוחות „הראל“ ו„גבעתי“, שתוגברו וצויידו בנשק ובשריוניות וצברו

* זכרונות קאוקג'י על ימי מאי מבררים גם סתומות בדבר נפילת עטרות ונוהי-עקב. עד כה לא זוהה נכונה במקורותינו הכוח שתקף וכבש את שני הישובים המבודדים מצפון לירושלים⁴⁶. קאוקג'י זוקף את כיבוש שניהם לזכותו, ונראית גרסתו, אף כי שיבש את התאריכים⁴⁷. לוח הזמנים הנכון נמסר על-ידי אפרים תלמי: מגיני עטרות השתלטו על שדה-התעופה בצאת הנציב, אבל המושבה פונתה לפי פקודה אחרי חשיכה. ב-14 במאי, ומגיניה נסוגו אל נוהי-עקב. בבוקר המחרת הועלה הישוב הנטוש באש. נוה יעקב הופגזה והותר קפה בסיוע שריוניות במשך כל יום א', 16 במאי, ובליל 16—17 נסוגו המגינים עם פצועיהם להר הצופים⁴⁸.

ביטאר שכבש את הקסטל, בשבתו על עבד-אל-עזיז? ... נראה שיצא צפונה אחרי חשיכה ב-10 בחודש, כי כל אש ארטילרית לא הפריעה לכוחותינו לכבוש את הכפר קולוניה הסמוך, בליל ה-10—11 בחודש, ולא דווח על הרעשת מוצא או ארוה בלילה. טהא אל האשמי רושם שב-11 לחודש דרשו מירושלים להשאיר את הכוח, וכי צפואת הורה לקאוקג'י להשאיר את כוחו. אלא שבינתיים כבר החזיר קאוקג'י את אנשיו, ולדמשק דיווח שהחזירם, כי אולה התחמושת הארטילרית⁴⁰.

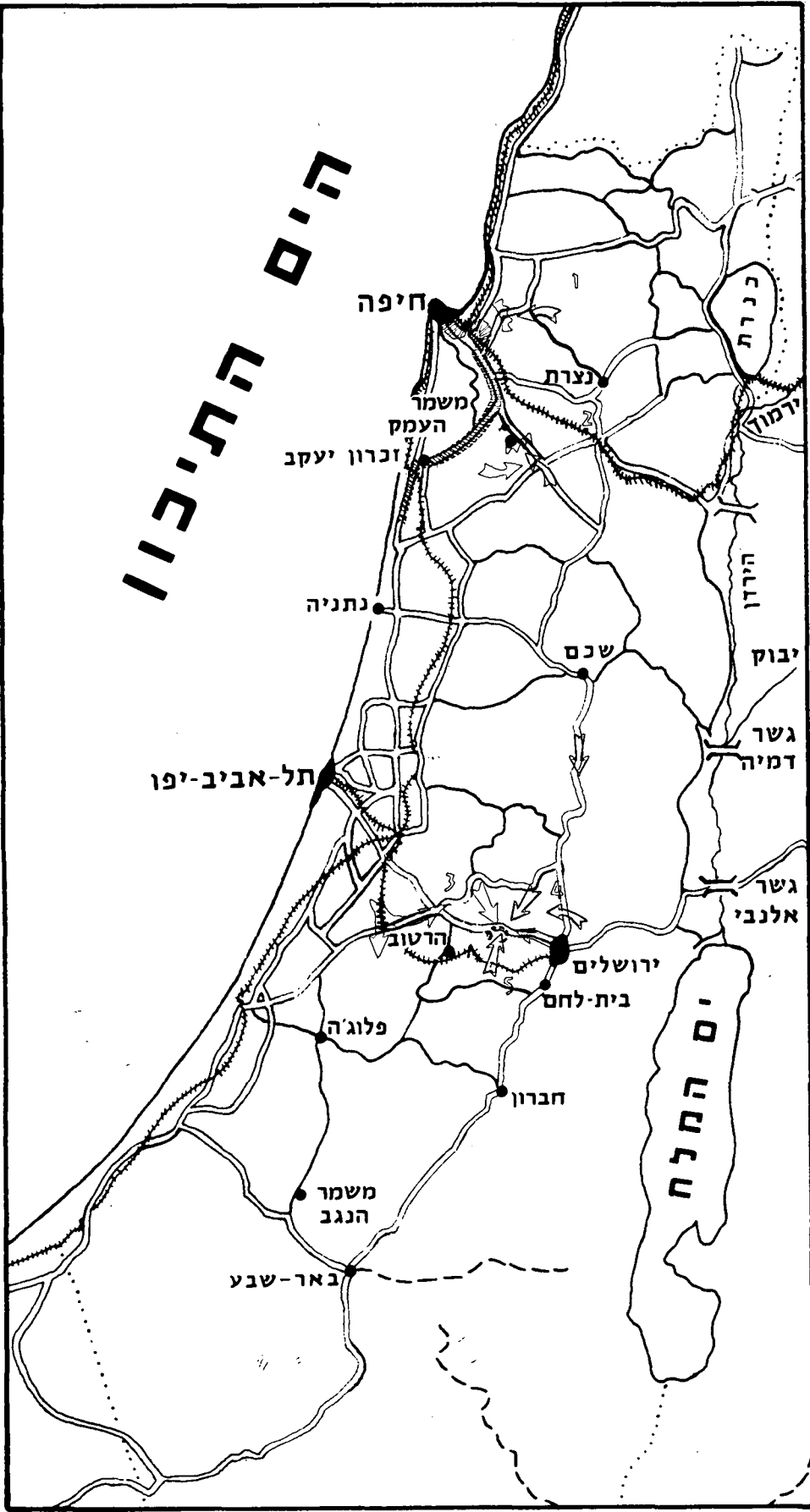
פלוגת התגבורת של קאוקג'י פעלה „מעט מדי ומאוחר מדי“; אולם האמת ניתנה להיאמר שלא איחרה אלא במעט. אילו בא אל-ביטאר כבר ב-8 באפריל, עלול היה אפילו כוח קטן זה לתגבר את כובשיו הערבים של הקסטל, להתבסס שם בעצמו, למנוע או לשבש את ההתקפה היהודית בבוקר ה-9 בחודש, ולפחות לשבש את שיירת האספקה ולנתק שוב את הכביש. קאוקג'י ניסה לתפוס את המרובה במבואות חיפה ולא עלתה בידו; הוא חממין את שעת הכושר להציל את הקסטל מידי היהודים. ריכוז-הכוח היהודי גבר בנקודת-ההכרעה החיונית, ואילו ריכוז-הכוח הערבי כשל בגיזרה משנית.

ימי מאי לעומת ימי אפריל במבואות ירושלים

לשאל „אילו“ — הוא מן „המשחקים האסורים“ על ההיסטוריון-יון. אולם רבים הלקחים מהשוואת מצבים דומים, וממצוי האנלוגיה. הנה, נסיבות „נחשוני“ חזרו ונישנו כחודש ימים לאחר מכן. הכביש נחסם מחדש לאחר ה-20 באפריל, ובליל 7—8 במאי החל מבצע גדול נוסף — „מבצע מכבי“, שנועד לכבוש את רכסי שער הגיא. כידוע, לא נפתח או הכביש, אלא בליל ה-15—16 בחודש; ואף אז עבר בו רק המשורייני הבודד, שנתכנה „היתום“. מדוע נמנעה או פתיחת הכביש? מקורותינו על מבצעי „מכבי א' ו-ב“ מספרים על כוחות קאוקג'י, שתקפו בעוצמה ובעקשנות רבה את משלטינו מצפון לשער הגיא, ועל שריוניות בלתי-מוזוהות שהסבו אבידות כבדות לשיירת „גב-עתי“, ליד דיר-איוב, בצהרי ה-12 בחודש, וכן על כוחות קאוקג'י שהסתייעו בשריון בריטי, שהיה מוצב עדיין במשטרת לטרון, ואלה אילצו את כוח „גבעתי“ להיסוג ממחנה לטרון ב, למחרת היום⁴¹.

זכרונות קאוקג'י משלימים את המידע: בסוף אפריל הרכיב

הים התיכון ווית'ה מים

1. שכיב והב נגד רמת-
יוחנן

2. קאוקג'י נגד משמר-
העמק

3. מבצע "נחשון"

4. פלגות צבא ההצלה
לעבד אל עזיז

5. עבד אל קאדר לקסטל

מקרא

- ▬▬▬▬▬ הדרך היהודית
- חיפה
- ↔ מאמץ יהודי
- ↔ מאמץ ערבי
- ⊂ בלימה יהודית

נסיון קרבי מאז „נחשון“. ההקבלה בין מבצעי מאי ואפריל מבליטה את משמעות הכרעתו של בן-גוריון בימי „נחשון“ — המכסימום שדרש סיפק בקושי את המינימום שנדרש לפתיחת הכביש לירושלים.

סיכום

הערבים עמדו להנחית על היהודים מכה ניצחת בטרם יקמו מדינה, אילו התמידו במאמציהם, ואילו עשו כל כוחותיהם יד אחת לחסום את הדרך לירושלים. אך ההנהגה המדינית והצבאית היהודית מיצתה עד תום את הפירוד בין הערבים המקומיים ובין מדינות ערב, ואת פיצול כוחותיהם. יתר על כן, במערכות אפריל נסתמו הניגוד בין דרכי-הפעולה של היהודים והערבים בנסיבות האסטרטגיות של אותו זמן:

— החרדה היהודית לגורם הזמן הגיעה לשיא בהכרעתו הנחרצת של בן-גוריון, ובהיחלצותם של לוחמי הפלמ"ח היגיעים לעלות על הקסטל מחדש. ומאידך גיסא ידעו מגיני משמר-העמק לשבש את לוח-הזמנים של קאוקג'י בעמידתם במערכה וב„משחק ההפוגות“ בחזיתם.

— באין שהות וכוחות לפעולות הסחה מקדימות, הושגה הסחת האויב כיוזמת-מודיעין ובפשיטה קטלנית של כוח קטן.

— ה„הגנה“ ידעה להימנע מהיתקלות בבריטים, ואף הבליגה על פרובוקציות של חיילים ושוטרים עוינים; ואילו קאוקג'י נשתבש בגלל הסתברותו עם הבריטים⁵⁰.

השותפים להכרעת „נחשון“ חשו בטראגיות של משבר השיירות, וריכוז כוח למאמץ עליון מתוך „העזה נואשת“, החושפת ומס-כנת גזרות משניות⁵¹. אך ההכרעה „בדרך אל העיר“ הושגה לא-דווקא בכוח המרוכז למבצע „נחשון“, אלא בזכות עמידתה העיקשת של משמר-העמק, ובזכות מערכת ה„הגנה הגמישה“ שכיוון יצחק שדה אל אנפו ועורפו של חיל קאוקג'י⁵². ריתוקו למבואות חיפה סייע להטות את הכף במבואות ירושלים.

כאן נתבעה ה„הגנה“ לחולל מהפכה במושגיה ובמבצעה, ונע-נתה לתביעתו של בן-גוריון⁵³. בגמישות ובכושר ההסתגלות לתביעות המצב פילסה דרך אל העצמאות.

הערות:

1. Dan Kurzman, Genesis 1948, The First Arab-Israeli War, 1970, New-York-Cleveland, (להלן — קורצמן).
2. זכרונות פאוזי קאוקג'י פורסמו בשני חלקים, באנגלית, ברבעון Journal of Palestine Studies, Beirut, Part 1 — Vol. 1, No. 4 (Summer 1972); Part 2 — Vol. 2, No. 1 (Autumn 1972). (להלן — קאוקג'י א' ו-ב). חלקים מהזכרונות פורסמו בעברית ב„מעריב“, 27 אוק' 72, 16 אפר' 73 ו-22 אפר' 73. בהמשך אתבסס על המקור האנגלי ואצטט לפי חלקי הזכרונות, בציון מס' העמודים בחבורות.
3. האחים קמחי אינם עוסקים בהיבטים הבינ-לאומיים של המלחמה, להוציא את מגמותיהם של עבדאללה והבריטים (קמחי, פרקים 1-10). ב„תולדות מלחמת הקוממיות“, מערכות 1959 (להלן — קוממיות) אין כמעט רקע מדיני, פרט להערות בסיכום הפרק (קוממיות, עמ' 107). תיאור נרחב יותר מגיש ג' לורך ב„קורות מלחמת העצמאות“, מסדה 1959 (להלן — לורך). בפרק „האיום בין החלטה וביצוע“, עמ' 93-98. סקירת רקע מדינית לכל התקופה, מהחלטה א"ם עד הכרזת העצמאות, מביא תה"ג בפרק 67, עמ' 1343 ואילך. לאחרונה הגדיר ג' לורך שוב את חודש מרס כ„נקודת השפל“ במלחמה (מעריב, 26 מאי 74, עמ' 28). מ' פעיל חוזר ורואה את הנסיגה האמריקאית כתוצאה מן המצב הצבאי (חוב' „מלחמת העצמאות“ של מרכז ההסברה, 1973, עמ' 41). דוד הורוביץ, בשליחות מדינה נולדת, י"ם ות"א, תשי"ב, עמ' 303.
4. תה"ג, עמ' 1350.

6. לורך, עמ' 96 — לפי זכרונותיו של טריגוה לי, מזכיר א"ם.
7. קורצמן, עמ' 85.
8. 20 במרס עזב מרשל סוקולובסקי את מועצת הפיקוח של ארבע המעצמות, ומראשית אפריל החלו הרוסים לשבש את התחבורה היבשתית לברלין. לאחר הטלת ההסגר האוירי ב-24 ביולי, ביקשה ארה"ב מבריטניה לתגבר את רכבת האויר האמריקנית. הפגישה תוארה בדרמטיות. תוך הדגשת חלקו של אדי יעקבסון הלא-ציוני, שהיה בעבר שותפו לחנות של טרומן (למשל, קורצמן, עמ' 94-96). משקל הפגישה והיחסים האישיים בין וייצמן וטרומן, על רקע הרתיעה האמריקנית, מודגש בדברי אבא אבן, בספר „חיים וייצמן, ילקוט פרקי חיים“ (עורכים: מאיר וייסגל ויואל כרמיכאל), ירושלים, תשכ"ד, עמ' 354-357, 357-362.
9. בן-גוריון, מדינת ישראל המהודשת, ת"א 1969 (להלן — ב"ג, מדינה), עמ' 82.
10. ארכיון צה"ל.
11. מערכות נ"ו, עמ' 112.
12. י' ידיו: „גורם שני שהגיע לשיאו בשבוע זה היה גורם הרצון“ (שם, עמ' 109); י' גלילי: „ראש לכל דרושה היתה ההעזה להחליט“ (שם, עמ' 109).
13. מערכות קי"ח-קי"ט, עמ' 9. למעשה רוכזו כ-1,500 איש (ב"ג, מדינה, עמ' 76).
14. ראה דברי י' גלילי, מערכות נ"ו, עמ' 109-110. השוה י' רבין, „המערכה על הדרך לירושלים“, מערכות קפ"ב, עמ' 3-5.
15. מערכות פ', עמ' 5.
16. ב"ג רשם ביומנו: „הלילה בא האוירון הראשון בשלום (200+40+150,000)“ [200 רובים, 40 מקלעים קלים, 150,000 כדור]. מערכות קי"ח-קי"ט, עמ' 9; תה"ג, עמ' 1526.
17. הקשיים הארגוניים מתוארים במערכות נ"ו, עמ' 43-44, 109; ספר הפלמ"ח ב', עמ' נ"א-נ"ב; וכן אלוף יוסף אבידר, בדרך לצ"ל, מערכות, 1970, עמ' 280-282. רשמיו של אפרים בן-ארצי, קצין האפסנאות של המבצע ואח"כ אלוף, ראש אג"א, נרשמו ביומן ב"ג, מערכות קי"ח-קי"ט, עמ' 11.
18. מצביאים והוגידעות הרבו לעסוק בסוגיה כיצד לשלב ריכוזיותם בפעולות להסחת כוחות-האויב ופיצולם. דוגמאות, ראה: לויט-קול, א. ברוך, „אמנות המלחמה“, מערכות 1958, עמ' 38, 217-218. קרל פון לאוזוביק, „עקרונות המלחמה“ (תירגם רס"ג שמעון יפתח), מערכות תש"י, עמ' 43. ב. ה. לידל-הארט, „אסטרטגיה של גישה עקיפה“, מערכות 1956, עמ' 343. השוה שם עמ' 336-337.
19. על השפעת הגורם הבריטי בפרק זמן זה — ראה קמחי, עמ' 90-91. על השפעת שיקול זה במבצע „נחשון“ — ראה דברי י' גלילי, מערכות נ"ו, עמ' 112: ניתנה ההראה לפנות את דירי מוחזיק לפי דרישה בריטית. מפקד המבצע החליט שיפנה את הכפר רק אם יבוא תחת לחץ ישרי ולבסוף נשאר במקום. שם, עמ' 39. לבסוף פונה הכפר לאחר מו"מ עם הבריטים, שערבו לאי-הפרעה לתחבורה בכביש. „חטיבת, גבעתי“ במלחמת הקוממיות, ליקט וכתב רס"ג אברהם איילון, מערכות 1959 (להלן — „גבעתי“), עמ' 428.
20. הבריטים הסתפקו במרס-מאי בהחזקת פטרולי שריוניות בתחנות השאיבה של צינור המים בלטרון ובשער הגיא (תה"ג, עמ' 1446. ארכיון צה"ל). בן-גוריון כותב על הפרת ההבטחה הבריטית להגן על התחבורה בכביש (ב"ג, מדינה, עמ' 76).
21. תה"ג עומד על תהליך הפיגוי בקיום כלליים בלבד (תה"ג, עמ' 1346-1348). פרטים חשובים על הנעשה במחצית הצפונית של הארץ מובאים בספרו של קצין בדיביזיה המוססת ה-6: (להלן — וילסון). מפה חשובה של „אזורי השליטה“ בכבישים בפרוס העצמאות מובאת בספרו של זאב שרף, „שלושה ימים“, ת"א 1959 (להלן — שרף), עמ' 12.
22. דברי יגאל אלון על שלבי המלחמה — ספר הפלמ"ח ב', עמ' 9, ועל נסיבות „נחשון“ — שם, עמ' 24. השוה מערכות קע"ד-קע"ה, עמ' 67.
23. לפי קורצמן, היו כ-90 איש בפלוגה הירושלמית, ובעת נפילת הקסטל נותרו כ-60 נושאי נשק, כי שליש הכוח, ובהם המ"פ. נפצעו (קורצמן, עמ' 133). מחלקת תגבורת של הפלמ"ח ארץ הספיקה למנוע את הנסיגה, וכמעט כל מפקדיה, עם המ"מ נחום אריאלי, נפלו בחפזות על הנסוגים לפי פקודת המ"מ: הטוראים ייסוגו, המפקדים יתפו. (ספר הפלמ"ח ב', עמ' 194).
24. ספר הפלמ"ח ב', עמ' 195-196; השוה קורצמן, עמ' 136-137. באותו בוקר נערכה התקפת אצ"ל ולח"י על דיר-יאסין. אין סימן להשפעת פעולה זאת על מהלך המבצע „נחשון“ (מערכות נ"ו, עמ' 27-28; תה"ג, עמ' 1546-1548).
25. סקירה קצרה על הכוחות המקומיים — ראה תה"ג, עמ' 1360-1364. תיאור מעללי של עבדאללה-קאדר, בתוספת נוסף, „מוזחית“, מביא קורצמן מפי בני משפחתו ואחרים (קורצמן, עמ' 70-71, 75-77, 130-133). פרטים על פעולת המקומיים בקרבות הקסטל — מערכות נ"ו, עמ' 37.
26. מערכות נ"ו, עמ' 108.

41. בספר הפלמ"ח ב' נזכרים רק כוחות ערביים בעמ' 334—335. כוחות קאוקג' נזכרים בסקירת יצחק רבין, עמ' 919; אך בעמ' 920 נזכרים, משוריינים בלתי-מוזהים ליד דיר-איוב. ההתלבטות ביחס לזיהוי שריון האויב ניכרת בגבעתי, עמ' 442, 444, ושם מובעת ההשערה, שהיו אלה משוריינים בריטיים (השוה לורך, עמ' 148). למהרת הותקפו כוחות, גבעתי, שנאחו במחנה לטרון ב', באש עזה של ארטילריה ושריון, והפעם התערבו שריוניות בריטיות ממשטרת לטרון (גבעתי, עמ' 450, 452—453, 466). הערכה מאוחרת יותר על מבצע, "מכבי" והתערבות, צבא ההצלה" — י' רבין, מערכות קפ"ב, עמ' 7—8.

42. לפי ארכיון צה"ל, נכללו ב"כוח מהדי" 3 פלוגות, סוללת תותחי 105 מ"מ ר" שריוניות. השוה קאוקג' ב', עמ' 9, 13, 18—21.

43. קאוקג' ב', עמ' 19. לפי ארכיון צה"ל, גם גד, "הירמוק" ה"ו וגד, "אל-חוסייין" השתתפו במערכת שער-הגיא. השוה קאוקג' ב', עמ' 19.

44. שם, עמ' 22—32. קאוקג' מכנה ישובים יהודיים לעתים בשמות ערביים, ולעתים בסירוס. כך: יזבוד — נווה-אילן; ע'בים — קרית ענבים; "חמשת הישובים" — מעלה-החמישה; כפרי-יונה — כמסתבר, כפרי-אוריה.

45. קאוקג' ב', עמ' 26—28. כבר קודם לכן, מ"מ 13 במאי, סובלים כוחותיו מהיעדר תחמושת ארטילרית (שם, עמ' 23). השוה ספר הפלמ"ח ב', עמ' 334, 919—921. רשמים חיים מהקרבות מצפון לשער-הגיא — בספר, "הברים מספרים על גימ"י", הוצ' הקב"מ, תשי"ח, עמ' 101 ואילך. גרסאות על הגורמים להוצאת, צבא ההצלה" — שרף, עמ' 167, 170; י' שמעוני, מערכות 230, עמ' 33.

46. ראה, למשל, קוממיות, עמ' 198—199; השוה קמחי, עמ' 174. לורך, עמ' 211—212, מייחס לצבא קאוקג' מקום בתוכניות הלגיון, וזוקף את כיבוש שני הישובים לזכות הלגיון. זכרונות קאוקג' סותרים את שתי ההנחות. נראה שכמה משריוניות הלגיון סיעו לתוקפים (ארכיון צה"ל).

47. קאוקג' ב', עמ' 25—26. עבדאללה-אל-תל טוען בזכרונותיו (מערכות 1960), בעמ' 113, שהגדוד החמישי של הלגיון התקדם מראללה לירושלים רק ב-17 במאי (בהערות ענף היסטוריה לגרסתו, בעמ' 419, נאמר בטעות שנוהייעקב הותקפה ב-15 במאי). אפרים תלמי, בקו האש, ת"א 1950, עמ' 9, 15—18; וכן אפרים תלמי, מה ומי במלחמת העצמאות, ת"א 1969, עמ' 266, 293—294. וראה מערכות קי"ח—קי"ט, עמ' 22.

49. התאריך ליל 16—17 — כמצוין בספר הפלמ"ח ב', עמ' 335 — אינו נכון. כוחות הלגיון נערכו ברכס איילון בשעה 17:00, לפי ארכיון צה"ל; השוה, בעיני אויב" (המדרג ש' סבאג), מערכות 1954, עמ' 152. השיירה עברה בכל זאת באותו לילה, אף שהוטרדה באש נק"ל וארטילריה (גבעתי, עמ' 470—472).

50. בהמשך החודש אירעה היתקלות-אש של כוח יהודי בבריטים; התקפת אצ"ל במנשיה, רובעה הצפוני של יפו, בסוף אפריל (החל ב-25 בחודש), השתבשה עקב התערבות בריטית תקיפה מן הצפוי (תה"ג, עמ' 1552—1553).

51. בן גוריון, במערכות נ"ו, עמ' 108. י' ידן, מערכות קי"ח—קי"ט, עמ' 40.

52. יצחק שדה נקט את הביטוי, "הגנה גמישה" בזכרונותיו על משמר-העמק (מערכות ס"ב—ס"ג, עמ' 28).

53. י' ידן, מערכות ס"ב—ס"ג, במבוא, "אבות הלקח", השוה מערכות קי"ח—קי"ט, עמ' 38, 40.

28. לוח הומנים — שם, עמ' 19. השיירה הבאה עלתה לירושלים ב-13 בחודש.

29. דמורליזציה השתררה בחילו של עבד-אל-קאדר עם מותו ועקב פציעת כמה ממפקדי השדה הטובים שלו בקרב. (שם, עמ' 37). מגיני לוד ורמלה רותקו לגזרתם לאחר הפשיטה המהממת על מפקדת הסן סלאמה. על כך — "גבעתי", עמ' 415—416, 422.

30. סקירת רקע על "צבא ההצלה" ופעולותיו, עד מאי 1948 — תה"ג, 1364—1367. על היהסום בין "צבא ההצלה" ובין נאמני המופתי עמדו לאחרונה יעקב שמעוני במערכות 230, עמ' 32—33, ומאיר פייל, ב"הציונות" ג', אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ד, עמ' 451—452, 454—456.

31. מערכות נ"ו, עמ' 109.

32. כבר ב-5 באפריל, התרכזו מקומיים בבית-סוריק, מצפון לקסטל בהמתנה לכוחות קאוקג' (מערכות נ"ו, עמ' 37). אתם הגיעה פלוגה עיראקית של "צבא ההצלה" בפיקוד פאדל עבדאללה, שהצבה בירושלים ופעלה שם עד כניסת הלגיון במחצית מאי. ב-6 בחודש, הודיע י' גלילי במפקדת "הגנה", ש"יש ידיעות כי הוא (קאוקג') גם יצטרף למערכה על ירושלים" (ספר הפלמ"ח ב', עמ' 19).

33. ההיראות מדמשק הועברו לקאוקג' וכן לשכיב והאב, מפקד הגדוד הדרוזי בשפרעם (ארכיון צה"ל). לדברי קאוקג' שררה פניקה בין היהודים, בסוף מרס וראשית אפריל, בגלל ניתוק ירושלים, ובגלל ניתוק ישובים ע"י "צבא ההצלה" (קאוקג' א', עמ' 37).

34. מערכות ס"ב—ס"ג, עמ' 32. ראוי לשים לב לכך, שגם בפעולותיו של קאוקג' בגליל התחתון והעליון, בהמשך המלחמה, ידע לבחור יעדים טקטיים המצטיינים בערכם המערכתי המיוחד: בהתקפתו על סג'רה, ביוני, איים לנתק את כל הגליל בחסימת כביש כפר-תבור—יבנאל; בהתקפתו על מנרה, באוקטובר, איים לנתק את כביש עמק החולה.

35. קאוקג' נטל על עצמו התחייבות כלפי הבריטים, שיימנע מהתקפות עד הפינוי. קמחי, עמ' 83—84, והשוה קאוקג' א', עמ' 29.

36. קאוקג' אומר, בטעות, שכיוון את ההתקפה למוצא-ישבת, במקום יום השבת הנוצרי; אך מצוין כי קבע את העיתוי כדי למנוע התערבות הבריטים, שאינם נוהגים לנוע בלילה (קאוקג' א', עמ' 38). על עמידת הישוב בהתקפה — "משמר-העמק במערכה", מרחביה 1950, עמ' 10—11.

37. איש שירות הידיעות, גיורא זייד, קשר מגעים מוקדמים עם כביש והאב, עוד לפני התלקחות הקרבות. לדעת י' פלמון, אמר המפקד הדרוזי להסתפק בהפגנת פעילות, אולם יוזמה יתרה של מגיני עמק זבולון, שלא ידעו על המו"מ, החמירה את ההתנגשות. לאחר הדיפת הדרוזים מרמת-יוחנן, חודשו המגעים, והפעם בהש-תפתות של משה דיין, שאחיו הצעיר, זוהר, נפל בקרבות אלה. (שבתי טבת, משה דיין, ים ות"א, תשל"ב, עמ' 248—250).

38. קאוקג' א', עמ' 43—44. מכאן מסתבר ששיגר לירושלים ארבעה תותחי 75 מ"מ צרפתיים, והשאיר לעצמו את שלושת תותחי 105 מ"מ האמריקניים שלו. שעת הדיווח — 1040. (הידיעה על שירותו של מימון אל-ביטאר כראש המטה — בארכיון צה"ל).

39. ארכיון צה"ל. ספר הפלמ"ח ב', עמ' 197.

40. במבדקו מתיימר קאוקג', שכבש את הקסטל (בוודאי לפי דו"ח של אל-ביטאר), אלא ש-500 פלסטינאים נושאי נשק סירבו להחזיק בו. לפי מערכות נ"ו, עמ' 41, החלה הפגזת ארזה ומוצא ב-10 לחודש ונמשכה "כמה ימים". כאמור, החלה הפגזת הקסטל כבר בערב ה-9 באפריל, ואין דו"ח על הפגזת הישובים בליל 10—11.